

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
MYKHAILO HRUSHEVSKY INSTITUTE
OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 16/17

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 19/20

Kyiv
UKRAINIAN WRITER
2012

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 16/17

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 19/20

Київ
УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
2012

Видання засноване у 1926 р., відновлене у 1992 р.

У вип. 16/17 “Українського археографічного щорічника” опубліковано статті й джерела до історії, що охоплює період від початку XI ст. до наших днів. Публікації вміщено в шести рубриках: “Археографія, джерелознавство”, “Картографія, фалеристика”, “Історичні статті”, “Публікації джерел”, “Рецензії, огляди” та “Miscellanea”. Пропонуються дослідження про Софійський собор у Києві, Волинське воєводство XVI ст., міжнародну політику в середині XVII ст., запорозьке козацтво тощо. Історіографічні студії стосуються українського літописання та історії Гетьманщини XVIII ст. На окрему увагу заслуговують шевченкознавчі дослідження, нариси про археографічну школу у Києві у XIX ст., діяльність Володимира Леонтовича та ін., а також видання документів з міської історії XVII ст., історії мистецтва XVIII ст. тощо. Широко представлено листування Михайла Грушевського, Дмитра Дорошенка, Богдана Кентржинського, Ярослава Дашкевича, Юрія Мицика, Всеволода Наулка та ін. Крім того, публікуються мемуарні нариси про діяльність ОУН на Київщині, а також про збереження архіву Івана Крип'якевича його родиною у складні 1970-ті – 1980-ті роки, документальні матеріали Олександра Рибалка і т.д.

Для науковців, викладачів історії, вчителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим.

Редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ (*головний редактор*),
Олександр МАВРІН (*заступник головного редактора*),
Броніслав АДАМОВИЧ, Геннадій БОРЯК, Віктор БРЕХУНЕНКО,
Дмитро БУРІМ, Ігор ГИРИЧ, Любов ДУБРОВІНА, Мирон КАПРАЛЬ,
Надія МИРОНЕЦЬ, Юрій МИЦИК, Всеволод НАУЛКО, Юрій ПІНЧУК,
Ольга ТОДІЙЧУК, Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ, Ярослав ФЕДОРУК

Редколегія тому:

Павло СОХАНЬ (*голова редколегії*),
Ігор ГИРИЧ, Володимир КРАВЧЕНКО, Олександр МАВРІН,
Григорій СТАРИКОВ, Ярослав ФЕДОРУК (*відповідальний секретар*)

Зареєстровано Міністерством юстиції України 30 квітня 2009 р.

Свідоцтво: Серія КВ № 15258–3830 Р

Зареєстровано ВАК України як фахове видання з історичних наук у 1999 р.

*Перереєстровано постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 р., № 1–05/5
(Бюлетень ВАК України. – К., 2010. – № 7)*

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 3 від 21 червня 2012 р.)*

- © Археографічна комісія НАН України;
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2012
- © Український письменник, 2012

ДО ВИВЧЕННЯ СИБІРСЬКОГО ПЕРІОДУ БІОГРАФІЇ І ТВОРЧОСТІ ПАВЛА ГРАБОВСЬКОГО

1. Чи справді заяву “Русскому правительству” передав до редакції журналу “Free Russia” Михайло Павлик?

У червні 1889 р. Грабовський і ще п’ятеро засланих, які перебували у Балаганську Іркутської губернії, відгектографували і поширили заяву “Русскому правительству”¹, якою протестували проти жорстоких дій влади у перебігу “якутської історії” 22 березня 1889 р.². Як свідчив сам Грабовський у листі до Івана Франка від 1 листопада 1894 р., протест “Русскому правительству” “був передрукований почасти в англійському перекладі в часописі «Free Russia»”³. І хоча на підставі цитованого листа письменника ще за його життя про вміщення частини протесту в часописі “Free Russia” було згадано в статті Осипа Маковця⁴, звідки, як пише Валентина Поважна, “цей факт перейшов у всі праці про П. Грабовського”⁵, аж дотепер його відповідне свідчення залишалося неконкретизованим: згадувану англійську публікацію не було розшукано⁶, що спричинилося до низки хибних тверджень стосовно її характеру та обставин появи друком.

У невідомій лондонській нотатці “The Balagansk Protest”⁷ було наведено два речення із заключної частини заяви “Русскому правительству”, описано спосіб її

¹ Публікації повного тексту заяви “Русскому правительству” див.: *Кантор Р.* Памяти Вик. Павл. Кранихфельда: (К истории Якутской драмы 1889 года) // Каторга и ссылка. – 1922. – Сб. 4. – С. 185–187; Павло Грабовський у документах, спогадах і дослідженнях / Упор., вступ. ст. та прим. О. І. Кисельова, В. М. Поважної. – К., 1965. – С. 118–122.

² Надія Гаєвська помилково пише, що в заяві “Русскому правительству” “викривалася Карійська трагедія” (див.: *Гаєвська Н. М.* Вивчення творчості Павла Грабовського. – К., 1989. – С. 24; *її ж.* Павло Грабовський: Нарис життя і творчості. – К., 1994. – С. 14).

³ *Грабовський П.* Зібрання творів: У 3 т. – К., 1960. – Т. 3. – С. 215. (Далі покликаюся на це видання в тексті, вказуючи том і сторінку).

⁴ “Часопис «Free Russia» передрукував частину цього протесту по-англійськи” (*Маковей О.* Павло Грабовський: Деячі його життя і діяльність // Павло Грабовський у документах, спогадах і дослідженнях. – С. 225).

⁵ *Поважна В. М.* Павло Грабовський: Семінарії. – К., 1966. – С. 12. Також див.: *її ж.* Грабовський у критиці // Радянське літературознавство. – 1964. – № 4. – С. 110. Дослідниця, зрозуміло, перебільшила, зазначивши, що йдеться про “всі праці”.

⁶ Вміщені в російськомовній нелегальній зарубіжній пресі повідомлення про заяву “Русскому правительству” та подальшу долю засланих, які її підписали, публікацію витягів із заяви у виданні “За сто лет (1800–1896): Сборник по истории политических и общественных движений в России” (London, 1897. – Ч. 1. – С. 235–236), укладеному Володимиром Бурцевим за участі Сергія Степняка-Кравчинського, зареєстровано у статті про Грабовського у вид.: *Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь.* – М., 1934. – Т. III. – Ч. 2. – Стлб. 945–947 (далі – ДРДР). Однак, наскільки мені відомо, біографи Грабовського ніколи до відповідних публікацій не зверталися, їх навіть не включено до бібліографічного покажчика Мирослава Мороза “Павло Грабовський” (К., 1964).

⁷ Free Russia: The Organ of the English “Society of Friends of Russian Freedom”. – London, 1890. – June. – No. 1. – P. 16. Як з’ясувала Євгенія Таратута, автором нотатки про балаганський протест (як, власне, і майже всього числа) був організатор і редактор часопису Степняк-Кравчинський (див.: *Таратута Е. С. М.* Степняк-Кравчинский – революционер и писатель. – М., 1973. – С. 421–422). За її даними, перше число щойно започаткованого часопису побачило світ 24 травня 1890 р. (див.: Там само. – С. 423).

поширення та резонанс, названо засланців, які її підписали – зокрема, і рядового Грабовського (“Grabovsky, a private”)⁸. Джерелами, використаними в публікації, були, за свідченням її автора, інформації численних кореспондентів із Сибіру. Тобто лондонська нотатка, про що свідчив і Грабовський, не є власне публікацією заяви засланців Балаганського округу, як твердять – не бачивши самого часопису “Free Russia” – деякі дослідники⁹.

Ознайомлення з цією нотаткою дає підстави критично висловитися стосовно узвичаєного уявлення про те, яким чином заява “Русскому правительству” потрапила до редакції лондонського видання. Іван Денисюк, висвітлюючи контакти Михайла Павлика з українськими письменниками, зокрема, зазначив, що він “посилає книги і журнали на каторгу Павлу Грабовському¹⁰, [...] у нього Леся Українка просить подати їй адресу Грабовського, статті якого Павлик друкує у «Народі». З вдячністю Павло Арсенович називає Павлика братом. На нашу думку, саме Павлик постарався надрукувати протест Грабовського «Русскому правительству»¹¹ за кордоном. Цей протест був надрукований у лондонському журналі «Вільна Росія», органі лондонської організації революціонерів «Товариства друзів вільної Росії». З організаторами цього товариства – Степняком-Кравчинським та М. В. Войничем (чоловіком автора «Овода») – Павлик мав дуже тісні ділові зв’язки. Чимало учасників цього товариства пишуть Павликові листи на редакційних бланках журналу «Вільна Росія». З другого боку, в архіві Павлика зберігаються відбиті на гектографії листи-протести проти Якутської трагедії”¹². Цю ж аргументацію було повторено у

⁸ Твердження, що Грабовський був тоді рядовим, є помилковим, оскільки ще до початку балаганського заслання його виключили з військового відомства (див.: Павло Грабовський у документах, спогадах і дослідженнях. – С. 104–105). У матеріалах балаганської справи він фігурував як син псаломника (див.: Там само. – С. 134–135, 141).

⁹ Див., напр.: *Кисельов О. І.* Павло Грабовський: Життя і творчість. – Перероб. і доп. вид. – К., 1959. – С. 54; *Денисюк І.* Михайло Павлик. – К., 1960. – С. 82; *Качкан В. А.* Михайло Павлик: Нарис життя і творчості. – К., 1986. – С. 42. Реферуєчи в публікаціях 1964 і 1966 рр. відповідне місце статті Маковея, Поважна слушно писала про надрукування в часописі “Free Russia” частини заяви “Русскому правительству” (див.: *Поважна В. М.* Грабовський у критиці. – С. 110; *її ж.* Павло Грабовський: Семінарій. – С. 12). Проте висвітлення цього епізоду в інших її працях дає читачеві підстави гадати, що йдеться про повну публікацію заяви (див., напр.: *Поважна В. М.* Павло Грабовський: Літературний портрет. – К., 1962. – С. 13; *її ж.* Павло Грабовський // Історія української літератури другої половини XIX ст. – К., 1979. – С. 274; *її ж.* Павло Грабовський (1864–1902) // Історія української літератури другої половини XIX ст. – Вид. 2-е. – К., 1986. – С. 253).

¹⁰ Помилкове твердження: Грабовський ніколи не перебував на каторзі. Воно не критично повторено у вид.: *Качкан В. А.* Михайло Павлик. – С. 42.

¹¹ Текст заяви склав саме Грабовський, але, як він писав у листі до Сергія Єфремова від 8 червня 1902 р., “за згодою та з припоруки товариства” (Листи Павла Грабовського до Сергія Єфремова / Підгот. М. Сиваченко; вступ. замітка Р. Г[орбовець] // Слово і час. – 1993. – № 9. – С. 39). Тому трактувати цей документ як одноосібний не випадає. Слідом за Денисюком так само некоректно висловлюється в даному питанні Володимир Качкан (див.: *Качкан В. А.* Михайло Павлик. – С. 42). Слушні уваги стосовно помилковості поширеного твердження, що саме Грабовський був ініціатором складання заяви “Русскому правительству”, див.: *Чорновіл В.* Павло Грабовський в іркутській в’язниці (1889–1892) // *Чорновіл В.* Твори: У 10 т. – К., 2002. – Т. 1. – С. 232–239.

¹² *Денисюк І.* Михайло Павлик. – С. 82.

стислому вигляді в літературному портреті Поважної “Павло Грабовський”¹³; в обох випадках ішлося лише про припущення. Відтоді жодних додаткових матеріалів на доказ причетності Павлика до появи аналізованої публікації в журналі “Free Russia” не було оприлюднено. Тому принаймні дивно, що наведене припущення і в пізніших працях Поважної, і в дослідженні Володимира Качкана про Павлика фігурує вже як цілковито доведена теза¹⁴.

З’ясування дати публікації лондонського видання вияскравлює неприйнятність аргументації Денисюка. Дослідник цілком слушно пише про те, що Павлик друкував статті Грабовського на сторінках “Народу”, листувався з ним тощо. Але добре відомо, що на час появи в часописі “Free Russia” аналізованої публікації Грабовський ще не мав жодних контактів не лише з Павликом, а й ні з ким у Галичині.

Обставини і хронологію налагодження контактів Грабовського з Галичиною можна відтворити на підставі його автобіографічного листа до Василя Лукича від 10 серпня 1893 р.: “1890 року один приятель прислав мені кілька вирізок про галицько-руське письменство, що друкувалися в «Елизаветтр[адском] вестнике»¹⁵; і не сказати, як мене тоді обрадували оті вирізки! З них я вперше узнав, які українські часописи видаються в Галичині, і почав надсилати до «Зорі» свої вірші¹⁶. Трохи пізніше я відібрав збірник д. Франка «В поті чола» і, найшовши на окладці адрес автора, почав і до нього посилати свої твори, яко редактора часописі «Народ». [...] Першим відповів мені з галичан д. Франко [...]” (3, 199)¹⁷.

Власне, лише наведеної цитати з листа Грабовського і коментарів до неї достатньо, щоб відхилити обговорювану версію Денисюка (підтриману й іншими дослідниками)¹⁸. Існують і додаткові контраргументи. Так само пізнішого часу сто-

¹³ Поважна В. М. Павло Грабовський: Літературний портрет. – С. 13.

¹⁴ *Ї ж.* Павло Грабовський. – С. 274; *ї ж.* Павло Грабовський (1864–1902). – С. 253; Качкан В. А. Михайло Павлик. – С. 42.

¹⁵ Див.: Полтавець С. [Шелухин С.]. Что сделала малорусская интеллигенция для своего народа в Австрии? // Елисаветградский вестник. – 1890. – № 87. – 24 апр. – С. 1–2; № 94. – 2 мая. – С. 2–3; № 101. – 12 мая. – С. 2–3; № 105. – 18 мая. – С. 2–3. Рецензія Михайла Комарова на серію статей Шелухина з’явилася в журналі “Зоря” (1890. – Ч. 23. – С. 362–363). Фрагмент рецензії наведено за рукописом Комарова (без вказівки на публікацію в “Зорі”) у студії Андрія Музички “М. Комаров як критик і літературознавець” (Літературний архів. – 1930. – № 3/6. – С. 64–65). Про названі статті Шелухина у зв’язку з вивченням творчої біографії Грабовського див.: Дудко В. Історія одного перекладу, або Ким виявився “невідомий” автор? // Вітчизна. – 1991. – № 8. – С. 183.

¹⁶ Грабовський дебютував у “Зорі” добіркою із шести поезій у листопаді 1890 р. (Ч. 21. – С. 222–223; підпис: Г. А. Панько).

¹⁷ Перший лист від Франка, написаний у вересні 1891 р. (“по одержанні перекладів з Рамшева [Петра Якубовича]”, які Грабовський надіслав у квітні), він дістав у листопаді на адресу Андрія Журавського (3, 180–181, 182, 191, 192). Жодні відомості про Журавського (близько 1862 – не раніше 1892 рр.), з яким Грабовський відбував заслання у Балаганську, у коментарях до його епістолярію не подаються, хоча відповідні матеріали давно зібрано (див.: Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870–80 рр.: Єлизаветградський гурток // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 113, 116–117; Тулуб О. Олександр Тарковський та його “Начерк історії революційного руху в м. Єлизаветі” // За сто літ. – К., 1930. – Кн. 5. – С. 242; ДРДР. – Т. III. – Ч. 2. – Стлб. 1438–1439).

¹⁸ Інтригує інформація Денисюка про те, що “в архіві Павлика зберігаються відбиті на гектографі листи-протести проти Якутської трагедії” (Денисюк І. Михайло Павлик. – С. 82) – не знати, правда, чиї саме. Як впливає з контексту повідомлення дослідника,

суються пов'язані з виданням часопису "Free Russia" та діяльністю Фонду вільної російської преси (а не Товариства друзів російської свободи, як помилково зазначив Денисюк, а за ним і Поважна¹⁹) контакти Павлика зі Степняком-Кравчинським та Михайлом Войничем. Хоча Павлик познайомився зі Степняком-Кравчинським, коли у 1879–1881 рр. жив у Женеві, про актуалізацію їхніх контактів у період започаткування часопису "Free Russia" нічого не відомо. Прикметно, що "Народ" умістив найпершу інформацію про нове лондонське видання лише в березні 1891 р.²⁰ Войнич потрапив до Лондона лише в жовтні 1890 р.²¹, а першого листа до Павлика написав 27 липня 1891 р. – через місяць після заснування Фонду вільної російської преси, у справах якого і звертався до адресата, апелюючи до його давніших контактів зі Степняком-Кравчинським²².

Сказаного, на мій погляд, цілком достатньо, щоб твердити, що заява "Русскому правительству" (чи її фрагмент) потрапила до редакції часопису "Free Russia" не за посередництва Павлика, а іншим, поки не з'ясованим шляхом²³.

2. Стаття "Несколько слов об украинском писателе Порфирии Кореничком" (1891): невисвітлені контексти

1995 р. Євген Нахлік запровадив до наукового обігу першу редакцію статті Грабовського про Кореницького – "Несколько слов об украинском писателе Порфирии Кореничком" (підпис: Панько; авторська дата: 1891 р.)²⁴, надрукувавши її за

ідеться не про балаганську заяву, відтак ці відомості, якщо вони й відповідають дійсності, не надаються для аргументації обговорюваної дослідницької версії.

¹⁹ Див.: *Поважна В. М.* Павло Грабовський: Літературний портрет. – С. 13.

²⁰ Див.: *М. К.* "Free Russia" (Свобідна Росія) // *Народ*. – 1891. – Ч. 6. – 15 берез. – С. 87–88.

²¹ Див.: *Таратута Е. С. М.* Степняк-Кравчинский – революционер и писатель. – С. 448.

²² Див.: *Денисюк І.* Українські друзі Е. Л. Войнич // *Україна*. – 1956. – № 6. – С. 15; *Таратута Е.* Зачем Э. Л. Войнич приехала во Львов? // *Огонек*. – 1956. – № 15. – С. 27.

²³ Власне, і самі в'язні іркутської тюрми мали змогу передавати матеріали до нелегальної преси поза межі Російської імперії, про що свідчить у спогадах Микола Мелков (Кочуріхін), який перебував у цій тюрмі восени 1892 р. дорогою на каторгу: "В последние дни Кранихфельд заставил меня и Архангельского написать подробно о нашем деле и процессе. Впоследствии я мог убедиться лично, что записки эти достигли своего назначения. В Акатуе как-то была получена книжка «С родины и на родину», в которой П. Л. Лавров поместил короткую заметку о нашем процессе, а еще позже, в 1904 г., в Нью-Йорке, в старом номере журнала «Прогресс», издававшемся Ис. Гурвичем, я мог прочитать полностью то, что я писал 12 лет тому назад в Иркутской тюрьме" (*Мелков Н.* Путь на каторгу // *Нерчинская каторга*. – М., 1933. – С. 95).

²⁴ Невідома редакція статті Павла Грабовського про Порфирія Кореницького / Передм., публ. і прим. Є. Нахліка // *Зб. Харківського історико-філологічного товариства*. Нова серія. – Харків, 1995. – Т. 5. – С. 181–186. У зібраннях творів письменника відтворено за автографом текст, що зберігається в архіві Івана Франка у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Ф. 3. – Спр. 3238), – "Порфир Кореницький. (Коротенька замітка)"; авторська дата – серпень 1893 р. Нотатку було вперше надруковано у львівському журналі "Зоря" під назвою "Дещо про Порфира Кореницького" (1894. – Ч. 6; підпис: Павло Граб).

автографом письменника, який походить з архіву Павла Житецького²⁵. Новознайдений текст, що його дослідник аргументовано потрактував як “ширший та інформаційно й інтерпретаційно багатший, ніж варіант 1893 р.”²⁶, містить редакторські виправлення, які в харківській публікації не відтворено (проте він усе ж наводить у примітках редакторську примітку, полемічну стосовно одного положення студії Грабовського). На обкладинці відповідного рукопису є помітка: “Статья, предназначенная для «Киевской старины»”²⁷. У перебігу підготовки рукопису до наукового використання псевдонім автора здогадно було розшифровано як належний Пантелеймонові Кулішеві, що публікатор статті у харківському виданні, покликаючись на словник Олексія Дея, слушно заперечив²⁸. Це, безумовно, твір Грабовського, який – що добре відомо – використовував псевдоніми Г. А. Панько, Панько.

Проте в інших випадках Нахлік, не вивчивши гаразд контекстів статті і обмежившись мінімалістичними преамбулою та коментарем, висловив кілька помилкових тез, які належить спростувати.

Зокрема, він зазначив, що стаття “Несколько слов об украинском писателе Порфирии Кореницком” не з’явилася на сторінках “Киевской старины” “з невідомих причин”²⁹. Насправді це не так, і відповідні матеріали давно запроваджено до наукового обігу: її не було вміщено в часописі з цензурних причин. Володимир Данилов ще 1925 р. надрукував основну частину подання Санкт-Петербурзького цензурного комітету від 13 жовтня 1891 р., на підставі якого Головне управління у справах друку ухвалило рішення про заборону статті³⁰. Однак про її авторство у поданні не йшлося, відтак ні Данилов, ні пізніші дослідники, які зверталися до його студії³¹, не знали, хто був автором забороненої статті.

В архіві київського окремого цензора з іноземної цензури збереглася дотепер не запроваджена до наукового обігу верстка статті, яку розглядали в Санкт-

²⁵ Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 46987. – Арк. 1–8. Цей матеріал, однак, не зареєстровано в описі фонду Житецького (див.: Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002. – С. 180–184).

²⁶ Невідома редакція статті Павла Грабовського про Порфирія Кореницького. – С. 181. Розглядаючи статтю 1891 р., Нахлік трактував її то як редакцію, то як варіант замітки 1893 р. На мій погляд, ідеться все ж про редакцію, яку, власне, і слід вміщувати у зібраннях творів Грабовського, подаючи пізнішу версію в розділі “Інші редакції” чи фіксуєючи суттєві відмінності текстів у коментарях.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Данилів В. “Киевская старина” по цензурным документам // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1/2. – С. 64–65. Дослідник не назвав точної дати подання, обмежившись вказівкою року.

³¹ Вербицька Є. Г. З розшуків про життя Порфирія Кореницького // Українське літературознавство. – Львів, 1966. – Вип. 2. – С. 65 (дослідниця, обізнана зі студією Данилова, наводить ті ж уступи з подання Юзефовича, але за першоджерелом з архіву Головного управління у справах друку; точної дати подання вона також не називає); Замлинський В. О., Палієнко М. Г. “Киевская старина” під царською цензурою // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 70; Палієнко М. Національна інтелігенція в боротьбі за українське слово // Українські проблеми. – 1997. – № 2. – С. 137.

Петербурзькому цензурному комітеті й Головному управлінні у справах друку³². Стаття мала з'явитися у жовтневому числі “Киевской старины” за 1891 р. (її передбачалося розташувати на сторінках 98–102 після завершальної частини студії Миколи Шугурова “Илья Федорович Тимковский, педагог прошлого времени”). Однак київський окремий цензор з іноземної цензури Борис Юзефович, звернувши увагу на контрверсійність статті, “приостановил печатание её в ближайшем номере” і 4 жовтня 1891 р. надіслав верстку для прийняття остаточної ухвали про можливість появи відповідної публікації до Головного управління у справах друку³³. Статтю про Кореницького було заборонено, оскільки, як зазначалося у відгукові Санкт-Петербурзького цензурного комітету, її інспіровано “желанием напомнить о движении украинцев 40-х годов”, а комітет вважав необхідним “останавливать всякое проявление мысли о самобытности Украины”. Стосовно наведеного у статті сатиричного експромту Кореницького було зазначено: “Хотя эстетические произведения на малороссийском языке пропускаются цензурой, но этот отрывок имеет тенденциозное значение и напоминает украинцу те счастливые для него времена, когда и мысль, и самые его действия проявляли преступное влечение к самобытности”³⁴.

Верстка містить численні зроблені червоним олівцем цензорські підкреслення та відкреслення – їх, публікуючи досліджувану статтю Грабовського у зібраннях його творів, належить уважно вивчити³⁵.

У преамбулі до публікації аналізованого твору Нахлік звернувся і до вміщеної у жовтневому числі “Киевской старины” за 1899 р. статті Володимира Науменка “Порфирий Кореницкий – забытый малорусский писатель”, у текст якої було інкорпоровано стислу нотатку Миколи Петрова про розшукану ним поезію Кореницького “Нехай” і її саму³⁶. “Згадки про статтю Панька-Грабовського про Кореницького в цих матеріалах немає”, – зазначив Нахлік³⁷. Проте уважне паралельне прочитання аналізованого тексту і названої публікації Науменка однозначно свідчить, що, за винятком нотатки Петрова, *всю* іншу наявну в замітці фактичну інформацію про

³² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 163в.–18. Євдокія Вербицька припускала, що верстка загинула (див.: *Вербицька Є. Г.* З розшуків про життя Порфирія Кореницького. – С. 65).

³³ Див.: Російський державний історичний архів. – Ф. 776. – Оп. 12: 1881 р. – Спр. 50. – Арк. 99.

³⁴ Там само. – Арк. 101зв.–102.

³⁵ Інформація про обставини, що стали на заваді появі аналізованої статті в журналі “Киевская старина”, доповнює раніше запроваджені до наукового обігу джерела до теми “Грабовський і російська цензура” (докладно див.: *Дудко В.* “...Знову взявся за перо українське...”: Балаганська збірка Павла Грабовського: нові матеріали // Книжник. – 1990. – № 5. – С. 10–13; *його ж.* Збірка П. Грабовського “Кобза”: (До історії публікації і поширення) // Актуальные проблемы изучения и преподавания славянских литератур: Тезисы докладов региональной научно-практической конференции (23–24 мая 1991 г.). – Измаил, 1992. – С. 129–131; *його ж.* Дві нотатки про Павла Грабовського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 842–844).

³⁶ *Науменко В.* Порфирий Кореницкий – забытый малорусский писатель // Киевская старина. – 1899. – Т. LXXVII. – Окт. – Отд. II. – С. 11–14.

³⁷ Невідома редакція статті Павла Грабовського про Порфирія Кореницького. – С. 181.

MISCELLANEA

життя і творчість Кореницького запозичено – переважно дослівно – зі статті Грабовського³⁸. Про джерело відповідних відомостей Науменко повідомив: “Раньше, чем печатать это стихотворение, мы попытались добыть хоть кое-какие данные о жизни П. Кореницкого, что и удалось нам получить от одного из наших сотрудников, сообщавшего сведения о нем со слов свящ. Мартыновича, бывшего сотоварища П. Кореницкого по харьковской семинарии”³⁹. Саме Грабовський був тим неназваним кореспондентом часопису, інформації якого щедро використав Науменко (на основі розповідей отця Мартиновича⁴⁰ постали як досліджувана редакція статті про Кореницького, так і її пізніша істотно коротша версія, надрукована в “Зорі”, – обидва тексти містять відповідні вказівки).

Відтак з’являються підстави твердити про некоректність деяких положень статті Вербицької, котра, не знаючи джерел публікації Науменка, потрактувала її як таку, що доповнює свідчення, наявні в замітці Грабовського, опублікованій у “Зорі”⁴¹. Мало того, вона протиставила наведеним у публікації Грабовського інформаціям відомості про обставини смерті Кореницького, подані без конкретної вказівки на джерело у “Хрестоматії нової української літератури” Миколи Плевака⁴² (їх, як цілком очевидно, запозичено з публікації Науменка, зареєстрованої у спискові літератури, який укладач подав після біографічної силуети Кореницького)⁴³.

Потребує корекції і теза Нахліка про те, що статтю Грабовського редагував Житецький⁴⁴. На підставі зіставлення тогочасних автографів Житецького й Науменка з редакторськими правками у тексті статті Грабовського можна твердити, що її підготував до друку Науменко⁴⁵.

³⁸ Саме тієї редакції статті, яка була в розпорядженні редакції “Киевской старины”, а не друкованої в “Зорі” її стислої версії: львівська публікація не містить усіх характеристик і деталей, які подав Науменко. Пор.: Там само. – С. 182–185; Науменко В. Порфирій Кореницкий – забытый малорусский писатель. – С. 11–13.

³⁹ Там само. – С. 12.

⁴⁰ Грабовський товаришував із сином свого інформатора Яковом, з яким навчався у Харківській духовній семінарії (див.: Сапухіна Л. Невідомі згадки // Слово і час. – 1992. – № 4. – С. 63–64; Ротач П. З комори Селегеня: Тростянецька знахідка // Ротач П. Рядки за рядками, літа за літами...: Про те, що було дороге й незабутнє. – Полтава, 2005. – С. 163–165).

⁴¹ Див.: Вербицька Є. Г. З розшуків про життя Порфирія Кореницького. – С. 61.

⁴² Див.: Плевако М. Хрестоматія нової української літератури. – [Харків], 1926. – Т. 1. – С. 121.

⁴³ Див.: Вербицька Є. Г. З розшуків про життя Порфирія Кореницького. – С. 64. Відповідна колізія не є аж такою рідкісною. Так, основним джерелом біографічного нарису Грабовського “Микола Гаврилович Чернишевський” були спогади В’ячеслава Шаганова про Чернишевського, з яких письменник дослівно запозичив цілі фрагменти, переклавши їх українською. Оскільки джерела названого нарису донедавна не було з’ясовано, деякі дослідники, цитуючи чи реферуючи спогади Шаганова, підкріплюють його свідчення відповідниками з нарису Грабовського, які саме у Шаганова й запозичено (докладно див.: Дудко В. Джерела статті Павла Грабовського “Микола Гаврилович Чернишевський” // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 326–336).

⁴⁴ Див.: Невідома редакція статті Павла Грабовського про Порфирія Кореницького. – С. 185.

⁴⁵ Для зіставлення було залучено листи Житецького до Василя Гнилосирова від 7 серпня і 1 листопада 1890 р., 22 січня та 10 березня 1892 р. (ІР НБУВ. – Ф. III. –

Насамкінець – про нездійснений намір Олександра Тулуба запровадити аналізовану статтю до наукового вжитку. Джерелом її рукописної копії, яку зробив Тулуб⁴⁶, була верстка з архіву київського окремого цензора з іноземної цензури. По-перше, ідеться про копію відредагованої версії статті Грабовського⁴⁷. По-друге, поруч із нею у названій архівній справі зберігається скопійований Тулубом інший призначений для “Киевской старины” матеріал – “Устав славянского общества свв. Кирилла и Мефодия” (1885)⁴⁸, також заборонений цензурою⁴⁹. Виглядає, що у другій половині 1920-х рр. Тулуб готував до друку за матеріалами архіву київського окремого цензора з іноземної цензури, зокрема, статті, які не побачили світу на сторінках “Киевской старины”. Про його інтерес до відповідної проблематики свідчать і детальна, із просторими цитаціями, характеристика документів з архіву київського окремого цензора за 1880-ті та початок 1890-х рр.⁵⁰, і підготовлені на їхній основі публікація “Мих. Старицький в боротьбі з цензурою 1880-х років: (з матеріалів Київського цензурного комітету)”⁵¹ та низка досліджень, яких не було надруковано⁵². Дослідник знав, хто був автором аналізованої редакції статті про Кореницького – відповідний псевдонім Грабовського розшифровано в укладених ним “Матеріялах до «Словника псевдонімів українських письменників»”⁵³. Імовірно,

Спр. 4401–4404) і листи Науменка до Євгена Ківлицького від 31 грудня 1889 р. (Там само. – Спр. 7734) та до Гнилосирова від 22 вересня 1891 р. (Там само. – Спр. 4427).

⁴⁶ Див.: Там само. – Ф. 209. – Спр. 109. – Арк. 1–7. Інформацію про цей документ із розкриттям авторства Грабовського, але з неточною датою (1894 р.), див.: Особові архівні фонди Інституту рукопису. – С. 557.

⁴⁷ Тулуб, однак, не подав відомостей про наявні у верстці цензорські підкреслення та відкреслення, як зробив це в іншому аналогічному випадку (див. далі).

⁴⁸ Див.: ІР НБУВ. – Ф. 209. – Спр. 109. – Арк. 8–12.

⁴⁹ Про цю цензурну заборону давно відомо (див.: *Данилів В.* “Киевская старина” по цензурним документам. – С. 64; *Замлинський В. О., Палієнко М. Г.* “Киевская старина” під царською цензурою. – С. 70; *Палієнко М.* Національна інтелігенція в боротьбі за українське слово. – С. 137). Однак верстку нездійсненої публікації (див.: ЦДІАК. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 60–61зв.) – джерело відповідної копії, в якій відтворено і цензорські підкреслення та нотатки, – дослідники ще не розглядали.

⁵⁰ Див.: ІР НБУВ. – Ф. 209. – Спр. 116, 117. Копії документів про цензурну заборону статей “Устав славянского общества свв. Кирилла и Мефодия” та “Несколько слов об украинском писателе Порфирии Кореницком” див.: Там само. – Спр. 117. – Арк. 191–191зв., 195.

⁵¹ Див.: За сто літ. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 190–195. (У підзаголовку статті дослідник неточно поінформував про джерело використаних матеріалів: Київський цензурний комітет функціонував лише у 1838–1866 рр.).

⁵² У списках праць Тулуба кінця 1920-х рр. зареєстровано, зокрема, такі надруковані його дослідження: “Матеріяли до історії цензури на Україні (по архівних матеріялах)” (чимала праця на декілька друкованих аркушів), “Микола Лисенко та цензура (з архівних матеріялів)”, “Лев Толстой та київська цензура (по архівних матеріялах)”, “Мих. Комаров та цензура (з архівних матеріялів)” (ІР НБУВ. – Ф. 209. – Спр. 8. – Арк. 3–3зв.). Укладаючи список публікацій і ненадрукованих досліджень Тулуба, сучасний дослідник помилково подав назву останньої в наведеному переліку праці – “Микола Костомаров та цензура (з архівних матеріялів)”. Див.: *Ульяновський В.* Олександр Тулуб – “нарративіст і наратолог” на тлі власних епізодичних спогадів // *Проблеми славяноведения.* – Брянск, 2006. – Вып. 8. – С. 189.

⁵³ Див.: *Записки історично-філологічного відділу ВУАН.* – К., 1928. – Т. XVI. – С. 238.

саме аналізованій редакції статті Грабовського про Кореницького було присвячено студію Тулуба “Матеріали до біографії Павла Грабовського”, яка не побачила світу⁵⁴; рукопис її не розшукано⁵⁵.

3. Кому було адресовано віршовані послання “До О. Б–ої” та “До О–сі Б–ої”?

Звертаючи увагу на недостатню вивченість інтимної лірики Грабовського (виняток становлять хіба поезії, присвячені Надії Сигиді), Микола Сиваченко писав: “Тут мимоволі з’являються асоціації по контрасту, і найперше – змістовні, насичені необхідними фактами коментарі до любовної лірики Пушкіна, Лермонтова, і не тільки коментарі, а й цілі розвідки, серед яких є зразки, гідні наслідування [...]”⁵⁶. Ці міркування, на мій погляд, не є цілком коректними і потребують застереження. Безсумнівно, орієнтація на наявні поза Україною відповідні фундаментальні праці потрібна. Але дослідник залишив поза увагою питання про джерельне забезпечення таких праць, присвячених Грабовському. Власне, про те, чи могли зберегтися так само добре, як щоденники й епістолярій, приміром, пушкінського чи лермонтовського оточення, матеріали особистого характеру різночинця та ще й засланця Грабовського? Висловлене застереження, звичайно, не слід трактувати як обґрунтування принципової неможливості появи досліджень, необхідність яких цілком слушно обстоював Сиваченко. Йдеться лише про реальні можливості джерельного забезпечення таких праць, міру їхньої докладності.

Вирішення сформульованого Сиваченком завдання – лише один з аспектів дослідження поки що загалом незадовільно опрацьованої широкої теми сибірського оточення Грабовського. Її ретельне вивчення принаймні на основі численних спеціальних публікацій з історії сибірського політичного заслання кінця XIX – початку XX ст. та запровадження до наукового обігу комплексів архівних матеріалів обіцяє істотно збагатити життєпис письменника, а відтак і джерельну базу для документованого з’ясування творчої історії низки його художніх та публіцистичних творів і коментування епістолярію⁵⁷.

Навівши міркування Осипа Маковея про те, що поезії Грабовського “потребують деяких пояснень, деяких відомостей з життя поета, щоб їх правдивість і силу розуміли всі читачі”⁵⁸, Сиваченко зазначив: “З цього погляду не становлять винятку й

⁵⁴ Див.: ІР НБУВ. – Ф. 209. – Спр. 8. – Арк. бзв.; *Ульяновський В.* Олександр Тулуб – “наративіст і наратолог”... – С. 190.

⁵⁵ Див.: Там само. – С. 189–190.

⁵⁶ *Сиваченко М. С.* Текстологія поетичних творів П. А. Грабовського. – К., 1988. – С. 215.

⁵⁷ Див., напр.: *Дудко В.* Про адресата поезії П. Грабовського “До Б. С–го” // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 7. – С. 86–90; *його ж.* Польський адресат поезії Павла Грабовського “До Б. С–го” // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* – Warszawa, 1994. – [Т.] 2. – С. 186–193. У цих публікаціях з’ясовано, що адресатом послання “До Б. С–го” був не міфічний Броніслав Серошевський, як помилково вважалося протягом кількох десятиліть, а польський революціонер Броніслав Славінський.

⁵⁸ *Маковей О.* Павло Грабовський: Дещо про його життя і діяльність. – С. 224. Пор. висловлене в листі до Івана Франка (листопад 1891 р.) пояснення самого Грабовського стосовно значної кількості послань у його тогочасному творчому доробку: “[...] кілька вже років я не чую ні рідної мови, ні милого гуку, не бачу життя, що одне дає реальний зміст і щиро сучасні мотиви твору. Тим-то хай Вас не вражають усі ті «До...», що стоять

поезії, які склали збірку «З півночі». Є в ній, наприклад, вірш «До О–сі Б–ої» («Бувають дні: кругом неначе / Усе окриє мертва тьма...»). На жаль, досі дослідники не встановили особи, якій Грабовський присвятив цей вірш. А цій же особі поет присвятив вірш і в збірці «Пролісок»: «До О. Б–ої» («Перед тобою шлях неволі...»)⁵⁹.

Обидві поезії, про які йдеться, не мають авторського датування, їхні автографи не збереглися. Оскільки ці твори не належать до найпопулярніших у творчій спадщині Грабовського, варто навести їх у повному обсязі.

До О. Б–ої

Перед тобою шлях неволі,
І що зустріне – хто вгада?
Не раз від мук на яснім чолі
Застигне думка молода.

Потратить міць на дні острога,
Загинуть жертвою хреста...
Болих душа... благаю Бога,
Щоб проминула доля та!

Щоб стиха навіть не торкнулось
Життя пануючого зло,
А знов до серденька вернулось,
Що в йому квіткою цвіло! (1, 157)

До О–сі Б–ої

Бувають дні: кругом неначе
Усе окриє мертва тьма;
Безумно серденько заплаче,
Розваги тугоньці нема.

Та Бог зна відки промінь стрічі
Цілющим сяєвом майне;
Струмцем поллються дружні річі,
Засвітить сонечко ясне...

Отак на мить передо мною
Тюрму твій образ озарив,
З гіркою долею земною,
З життям пекельним помилив! (1, 369)

Тексти аналізованих послань, як на перший погляд, містять небагато інформації, щоб ідентифікувати особу, до якої їх звернено: у назвах творів зафіксовано скорочено позначені її ім'я і прізвище; Грабовський ненадовго зазізнався з нею в тюрмі, якою для адресатки поезій «шлях неволі» не закінчувався. Однак з огляду на те, що

в заголовку трохи не всіх моїх віршів, – оті переспіви власних мотивів, котрі сам часом мушу спостерігати” (3, 184).

⁵⁹ Сиваченко М. Є. Текстологія поетичних творів П. А. Грабовського. – С. 215.

MISCELLANEA

персональний склад сибірського політичного заслання кінця XIX ст. докладно вивчено, видобуто із текстів творів Грабовського інформації цілком достатньо, щоб з'ясувати конкретне питання, сформульоване Сиваченком.

На мій погляд, обидва послання було звернено до революціонерки Онисі Давидівни Болотіної (1865, Мстиставль Могильовської губ. – не раніше 1920-х рр.)⁶⁰, з якою Грабовський зустрівся в іркутській тюрмі. (Як свідчать матеріали про тогочасних сибірських каторжан і засланців, це єдина особа, що може розглядатися як адресатка аналізованих поезій з огляду на відповідність її імені та прізвища наявним у назвах послань криптонімам і на обставини її життєпису).

Болотіну, яка навчалася в Московському училищі живопису, скульптури й архітектури, було заарештовано 31 березня 1886 р. у Москві як учасницю гектографування нелегальних народовольських брошур. Її утримували в Пугачовській башті Бутирської тюрми, відповідно до ухвали Олександра III від 16 липня 1887 р. вислали на 8 років під гласний нагляд до Східного Сибіру (Колимська округа Якутської області). 22 березня 1889 р. брала участь в озброєному опорі засланців у Якутську, у перебігу якого її було поранено багнетом. У червні 1889 р. військово-судова комісія у Якутську засудила Болотіну до позбавлення усіх прав стану і заслання на безстрокові каторжні роботи (після конфірмації вироку 20 липня їх було замінено на 15 років каторги). 26 березня 1892 р. її було відправлено з Вілюйської каторжної тюрми через Якутськ до Карійської жіночої тюрми.

Шлях із Вілюйська на Кару неминуче пролягав через іркутську тюрму, куди Болотіна потрапила орієнтовно у травні 1892 р.⁶¹ Мелков (Кочуріхін) свідчив у мемуарах: “Особенно привлекательна для нас была Иркутская тюрьма тем, что здесь почти всегда можно было встретить товарищей и притом с совершенно противоположных мест: прежде всего здесь всегда оставались недели на две, а то и на месяц товарищи, шедшие из России на каторгу и в административную ссылку – в Якутскую область; через Иркутскую же тюрьму частенько проходили и возвращавшиеся из Якутска в Россию отбывшие срок административной ссылки; не миновали, наконец, этого пункта и товарищи, кончившие свои сроки на Нерчинской каторге и пересылавшиеся на поселение, в ту же Якутию. Понятно, что все последние новости о каторге, о ссылке и о революционном движении в России раньше всего концентрировались здесь, а отсюда попадали в Россию и в заграничные эмигрантские центры”⁶².

⁶⁰ Біографічні і бібліографічні матеріали про Болотіну див.: ДРДР. – М., 1933. – Т. III. – Часть 1. – Стлб. 373–375.

⁶¹ Матеріали до біографії Грабовського та інших засланців дають змогу приблизно з'ясувати тривалість переїздів: від Вілюйська до Якутська – близько тижня, від Якутська до Иркутська – близько місяця (див., напр.: *Шебалин М. П.* Ключки воспоминаний. – М., 1935. – С. 208, 219; *Поважна В. М.* Павло Грабовський: Семінарії. – С. 67).

⁶² *Мелков Н.* Путь на каторгу. – С. 94. Описуючи обставини перебування в іркутській тюрмі, Мелков (Кочуріхін) зазначив: “Хотя камеры и запирались, жизнь и нравы тюрьмы оставались патриархальными” (Там само. – С. 93). Аргументовані міркування стосовно загалом ліберального режиму тогочасної іркутської тюрми див.: *Чорновіл В.* Павло Грабовський в іркутській в'язниці... – С. 244–250. Автор названої студії зокрема, наводить рядки з написаного до тюрми недатованого листа Давида Кобермана до Миколи Ожигова, союзника Грабовського: “Стараюсь удовлетворить всем расспросам о вашей иркутской жизни, представляя ее, как она и казалась мне, в свете совсем не мрачном” (Там само. – С. 248).

Те, що Болотіна і Грабовський були знайомі, засвідчують адресовані йому листи Павлини Брагінської (товаришки Болотіної), що постали вже у перебігу перебування їхньої авторки та Болотіної на Карі. Так, 6 грудня 1892 р. Брагінська писала: “Ходили мы тут с Анисьей Давидовной на кладбище, искать могилу Нади⁶³. Мы не расспросили других, где её искать, а потому и вернулись, не повидав могилы. Теперь зима, и всё покрыто снегом. Весной опять пойду искать, тогда А[нисья] Д[авидовна], кажется, срисует её”⁶⁴. В іншому листі (без авторської дати) Брагінська зазначила: “Ваш отзыв об Анисье Дав[идовне] мне очень пришелся по сердцу. Она моя симпатия, и когда кто-нибудь говорит о ней то же, что и я думаю и чувствую к ней, мне очень приятно. С одним я не согласна, с Вашим отзывом о ее литературном таланте. [Вы] слишком, слишком пересолили. Мне некоторые стихи тоже нравятся, но я решительно не могу дать о них какой-нибудь отзыв. Как-то больше ничего не могу сказать, как *ничего себе*⁶⁵. Конечно, Вы в данном случае более компетентный”⁶⁶.

Перебуваючи в іркутській тюрмі, Грабовський, як відомо, укладав словник революціонерів⁶⁷, що зумовлювало, на додачу до гострої в умовах ув’язнення потреби нових контактів, і спеціальний інтерес до всіх тих каторжан і засланців, які ненадовго ставали його союзниками. Існують ще принаймні дві обставини, які мали стати для Грабовського додатковими спонуканими познайомитися з Болотіною: 1) її участь у “якутській історії”, з приводу якої Грабовський і його балаганські друзі-засланці підготували й поширили заяву “Русскому правительству”; 2) як з’ясується із цитованого листа Брагінської, Болотіна писала вірші.

На мою думку, наведені матеріали дають достатні підстави вважати Болотіну адресаткою обох досліджуваних послань.

Сиваченко висловив припущення, що до адресатки послань “До О. Б–ої” та “До О–сі Б–ої” було звернено й один із варіантів поезії Грабовського “Одинокий, весь недужий...” – “Мрія”, що має “Посвяту О–сі”⁶⁸. Однак, якщо вважати адресаткою досліджуваних послань Болотіну, припущення Сиваченка належить відхилити на підставі його ж міркувань про час створення поезії “Мрія”. Як переконливо показав дослідник, її було написано не пізніше 1890 р.⁶⁹, тобто до знайомства з Болотіною. Тож історія створення поезії “Мрія” потребує спеціального дослідження.

Віктор Дудко (Київ)

⁶³ Ідеться про могилу Сигиди.

⁶⁴ ІР НБУВ. – Ф. 260. – Спр. 886.

⁶⁵ Поезії Болотіної, як і інші свідчення про її літературну творчість, не відомі.

⁶⁶ Там само. – Спр. 885. Див. також згадку про Болотіну ще в одному тогочасному (недатованому) листі Брагінської до Грабовського (Там само. – Спр. 889).

⁶⁷ Див.: *Фрейфельд Л.* З минулого // Павло Грабовський у документах, спогадах і дослідженнях. – С. 193. Пор. інше свідчення, що стосується пізнішого періоду перебування Грабовського в Сибіру: “Павло Арсенович дуже цікавився питаннями заслання: збирав відомості про нових засланців, про їх біографію, про те, в якій справі були заслані” (*Шетліх О.* Спогади про П. А. Грабовського // Червоний шлях. – 1927. – № 5. – С. 144).

⁶⁸ Див.: *Сиваченко М. Є.* Текстологія поетичних творів П. А. Грабовського. – С. 52.

⁶⁹ Там само. – С. 13.